

СКУЛПТУРАТА ПРЕЗ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО
В КОНТЕКСТА НА ИЗКУСТВОТО НА ВИЗАНТИЯ И
ЗАПАДНА ЕВРОПА – ТЕОРЕТИЧЕН АСПЕКТ

Константин Тотеv, Диана Косева

THE SCULPTURE DURING THE SECOND BULGARIAN KINGDOM
IN THE CONTEXT OF BYZANTIUM AND
WESTERN EUROPEAN ART – THEORETICAL ASPECT

Konstantin Totev, Diana Koseva

Abstract: *The article highlighted some problems, omissions or gaps in the publication of the stone sculpture which point to assembling, systematization and including into scientific circulation of already known and newly discovered stone reliefs from both the Bulgarian capital of Veliko Tarnovo and other urban centers of the Second Bulgarian Kingdom (1185–1393). The main objective is mainly to classify and catalogue the sculptural material, which will broaden the opportunities to study the development of stone sculpture in Bulgaria during the Middle Ages. This will lead to more secure determination of both the work of local workshops and also the presence of Byzantium metropolitan and provincial production or such related with prominent centers in West Europe. Thereby the theoretical aspect of the issue can be used while working with such material.*

Key words: *Late medieval Bulgaria, Byzantium, sculpture, architectural decoration.*

От времето на Второто българско царство са запазени ограничен брой скулптурни паметници, които обаче носят определена историческа и художествена стойност [Силяновска, Т. 1976, с. 199–209; обр. 199–223].

Разпръснатият материал и недоброто състояние на повечето каменни релефи затруднява проучванията, а в публикациите илюстрациите често са с лошо качество. Независимо от фрагментарния си вид творбите, постъпили при археологическите разкопки на архитектурни сгради, запазват своя естетически ефект и спомагат да се разкрие обликът на украсата, в която са участвали [Василиев и др. 1973, с. 11–67; Попов, А. 1986, с. 300–303; Иванов, Д. 1985, с. 217–227, обр. 1–25; Антонова, В. 1995, с. 75; Кузев, Ал. 1981, с. 293–310, обр. на с. 300 и 301; Нешева, В. 2000, с. 131–153; Алексиев, Й. 1985, с. 94–107].

Ограниченият брой скулптурни паметници, открити в България, не означава, че владетелите на Второто българско царство са се лишили от изкуството на каменната пластика. Въпросът, на който трябва да се търси отговор, е доколко този род изкуство се е развивало от местни майстори, или откритите паметници са резултат на специални импортни поръчки и търговска дейност. Контактите на българите с византийци, венецианци, генуезци, дубровничани, арменци, стават значително по-изявени по време на царуването на първите Асеневци [Божилков, И. 1985, с. 9–92]. За това допринася политическият и

икономически възход на България в края на XII–XIII в. Всичко това несъмнено влияе върху развитието на художествената култура, особено в столицата Търново. След победата при Клокотница (1230) обширни територии, граничещи на три морета (Бяло, Черно и Адриатическо), цяла Северна България и почти цяла Македония от Солун до Албания са присъединени от цар Иван Асен към границите на държавата. Така се създава непосредствен досег (възможност, контакт) за размяна на художествени ценности, включително и скулптурни паметници, главно с градовете в Италия, Далмация и Сърбия, а на изток с Византия, Грузия, Армения и т.н. Търговският обмен засилва връзките с италианските градове по Адриатика, и най-вече с Дубровник, а по р. Дунав със страните от Централна Европа [Божилков, И. 1985, с. 77–92; Божилков, И. 2014, с. 1–53]. Тези условия се оказват особено благоприятни за обновяване на вкусовете и модата в изкуството, както и за създаването на някои местни ателиета и школи, чрез които по-лесно се открояват пътищата на майстори и модели, свързани с този художествен обмен [Божилков, И. 2011, с. 317–319].

Все пак скулптурата в България играе ролята преди всичко на декоративно изкуство, тясно обвързано с култовата архитектура. Сюжетите са най-вече с религиозен характер, но вероятно е имало и такива със светска тематика. Оцелелите до днес паметници от епохата на Второто българско царство [Силяновска, Т. 1976, с. 199–209] ясно се отличават от тези, украсявали монументалните строежи в първите български столици Плиска и Преслав [Мавродинов, Н. 1966, с. 84–97, обр. 84–108; Овчаров, Н. 1991, с. 52–71, обр. 55–88; Рашев, Р. 2008, с. 212–220]. Строителството през XIII и XIV в. представлява блестящо съчетание между архитектурата и външната и вътрешна пластична украса. Светските представителни постройки (дворци и резиденции) са с по-малки размери и имат индивидуален характер, докато в храмовете преобладава тържествена пъстрота, постигната с разнообразни изразни средства. Така фасадите се насищат с красиви архитектурни форми и различни декоративни мотиви. Богатата многоцветна фасадна декорация на църквите хармонира с вътрешната живописна или мозаечна украса [Чанева-Дечевска, Н. 1988, с. 119–171].

Някои релефни каменни изображения фланкирали входове или фасадите на апсидите, докато пластично оформените варовикови корнизи с многоцветна рисувана орнаментация подчертавали покривната конструкция на църквите. Извън малкия брой релефни изображения, тенденцията през годините на Второто българско царство е да се скулптира в нисък релеф. С тази стилистика са изпълнени редица релефни изображения на светци, различни животни или друг декоративен репертоар, работен върху каменни плочи, капители, купели, конзоли за украса на фасадите или на части от интериора за амвони или олтарни прегради на църкви, в които са били вграждани каменни икони. Явно е, че и тази релефна каменна пластика е свързана с архитектурата. Върху иконостасната програма каменните икони са подчинени на общ замисъл, за разлика от пластичния декор на фасадите, който има преди всичко декоративни функции. Такъв е примерът с двете мраморни икони на апостолите Петър и Павел, открити в

църквата на крепостта Цепина. Те се датират в края на XII – началото на XIII в., а връзката им с византийската скулптура не подлежи на съмнение [**Сърку, П.** 1898, с. 610 и сл.; **Банк, А.** 1966, с. 20 и анотациите на с. 319, обр. 235–236].

За архитектурния смисъл на скулптурата съществува известна класификация по отношение на местата, които релефите заемат в църковния интериор. Ако се следва движение от изток на запад, на първо място това е иконостасът, последван от капителите на стълбовете и скулптурата върху прозорците и вратите. Тази линия е изградена в контекста на монументалния портал и литургическия вход, с преминаване от една интериорна пространствена единица в друга, като не трябва да се забравят и фунерарните единици (гробници, гробнични балдахини и гробнични плочи), където скулптурата определено става акцент. Разпространението на фигуралната релефна украса в Средновековна България е свързано със засилените контакти в началото на XIII в. със Западна Европа, което до известна степен обяснява и разпространяването на надгробната пластика [**Николова, Я.** 1973, с. 3–30].

Сред декоративната скулптура у нас специално място заема изработката на архитектурни елементи, които украсявали фасадите и вътрешността на култовите и граждански постройки. Развитието на каменоделството с всички негови дейности – обработка на камък за строителството, изпълнението на архитектурно-декоративни елементи за външната и вътрешна украса и направата на мозаечни форми за подовата настилка показват, че в някои средновековни български градове, и особено в столицата, е имало обособени групи, практикуващи тази работа. Можем да допуснем, че обработката на строителния камък е ставала и от майстори зидари, като навярно част от тях са се специализирали в каменоделството. Можем да приемем, че за изработването на архитектурни декоративни елементи и мозаечни форми са били обособени самостоятелни специализирани групи, които притежавали необходимите инструменти, опит и умение.

През средновековието понякога е трудно да се постави граница между каменоделството и произведенията на каменната пластика. Разбира се, това се отнася в най-голяма степен за архитектурно-декоративните елементи (корнизи, конзоли, олтарни прегради и др.), разглеждани преди всичко като творби на изкуството. По своите специфични особености монументалната пластика се разделя на релефи, каменни релефни икони и надгробни паметници, декоративна скулптура (капители, корнизи, олтарни прегради и др.) и триизмерна скулптура. Специален интерес представляват и епиграфските паметници, много от които имат богата орнаментална украса, открити преди всичко при разкопките на българската столица Търново [**Герасимова-Томова, В.** 1980, с. 197–200, обр. 1; **Ангелов, Н.** 1980; **Хаджиев, К.** 2000, с. 228–231].

Независимо че цялостната доктрина на владетелите от Второто българско царство е насочена към възпроизвеждане и развитие на място на културните достижения на Византия, на пръв поглед изглежда, че изкуството на скулптурата (не на обикновеното каменоделство) не се радва на успех в столично

Търново. За това свидетелства малкият брой на откритите паметници. От една страна, те са очевидно свързани с късно романската и ранно готическа скулптура, но от друга, са налице паметници, пряко изработени в ателиетата на Константинопол. Най-много липсват обаче скулптурни произведения, които да бъдат определени като дело на местни майстори, независимо че някои от българските изследователите най-вече настояват за това [Алексиев, Й. 1988, с. 13–15].

Налага се да отбележим и нещо друго. През средния и късноримски период скулптурната пластика не е така интензивно използвана в украсата на църковни и светски сгради, както през ранноримският период. Нейната поява се свързва с украсата на фасадни и интериорни конзоли, надвратни тимпани, рамки и корнизи, украсата на иконостасни прегради, но най-вече в оформлението и декорацията на интериорни архитектурни структури и анекси, подчинени на кръщението или на погребалния ритуал. При тях преобладава използването на изящни многостенни или вити колонки и капители, каменни релефи, канопи, фиали и пр. [Ćurčić, S. 2010, p. 472–546; Димова, В. 2008, с. 119–170, обр. 85–106, 108–111].

Липсата на добре школовани местни скулптори, които да развият изкуството на каменната пластика, намира своята логическа обосновка. На първо място това е лесният достъп до висококачествен каменен материал – мраморни и други каменни кариери. Разбира се, търговията с мрамор и скъпи породи камъни съществува още от ранните периоди в културното развитие на човечеството, но по-трудната им доставка и скъпите цени се явяват една от сериозните пречки за развитието на скулптурната пластика в Средновековна България.

При разглеждане на произведенията на каменната пластика важно място заема въпросът за природата, произхода и използването на материала, който е употребяван за тяхната направа. Когато се говори за производствена суровина и търговия с мрамор, отново трябва да се изтъкне двустранното влияние на присъствието на латинците в областите по Източното Средиземноморие. Важно е да припомним, че по време на Втория кръстоносен поход скулптурни паметници са пренасяни от Цариград във Венеция, а не трябва да забравяме и развитието на търговията между Цариград и Черноморските градове с генуезците [Гюзелев, В. 1980, с. 82–92; Guzelev, V. 1984 а, р. 99–111; Guzelev, V. 1984 б, р. 397–426; Guzelev, V. 1988; Гюзелев, В. 1995]. Описвайки търговските връзки между Византия и Латинския Запад, част от изследователите дори допускат възможността някои от високопоставените ктитори да са имали дял в търговията с мрамор и други материали. Наред с аристократи – поръчители от византийската столица, нерядко са откривани и изпълнения на лични поръчки от различни кръгове на църковния клир.

Изследванията на темплоните от региона на Мала Азия например показват, че продукцията на скулптирания мрамор намалява от XII в. насетне в сравнение с Балканите, Централна Гърция и Пелопонес [Vanderheyde, C. 2005, р. 81]. Това се свързва с победата на селджукските турци при Манцикерт през

1071 г.¹ Все пак тази продукция не спира напълно. Някои релефи все още се скулптират в Ефес, а археологическият материал от църквата „Св. Никола” в Мира свидетелства за активността на работилниците в манастира до края на 12 в. [Vanderheyde, C. 2005, p. 81, notes 27–28].

Наред с използването на мрамор и други видове камък в архитектурната украса, след XII в. започва да се наблюдава комбинацията и на други технологически прийоми. Например в темплона на църквата „Св. Пантелеймон” в Нерези има две иконни рамки, направени от мазилка технология, непривична за темплон от мрамор. Появата на мазилката, като материал, използван при направата на темплон, не е изолирано явление. В регионите на Арта и Янина, са били съхранени много фрагменти от мазилкови темплони, повечето от които са непубликувани, и се датират около 1200 година [Vanderheyde, C. 2005, p. 83–87]. Тази мазилкова техника вероятно се налага поради липсата на мраморни кариери в тези региони, независимо че използването ѝ невинаги може да се обясни с това. В някои знакови паметници, директно свързани с Константинопол, като католикона на манастирите Ватопед, Дафни, Хосиос Лукас, Богородица Космосотира и др, мазилката и мраморът са използвани едновременно като материали за архитектурна декорация, но подобно съчетание се наблюдава и в провинциални църкви [Sinos, S. 1985, p. 93, 97–100; Παζαράς, Θ. 2001, σ. 33; Μπούρας, Χ., Μπούρα, Α. 2002, σ. 291–295].

При наблюдение на техниката на скулптиране в късновизантийския период се стига до заключението, че едва след 1261 г. скулптурата започва да приема триизмерно звучене. През последните десетилетия на XIII в. триизмерната моделировка се открива главно в поръчките на византийската висша аристокрация. Такъв тип скулптиране се наблюдава главно при капителите и аркосолиите. Тази триизмерна пластическа украса обаче в големия византийски град Мистра е отстъпила място на двуизмерната скулптура, тъй като майсторите са използвали такива протомодели. Всичко това означава, че е трудно да се изработят строги критерии, с които точно да се отличава техниката на скулптиране през късновизантийския период.

Наред с развитието на скулптурата в Константинопол, в областите на Западна и Източна Македония, Света гора и Малоазийските градове, не трябва да се отминава без коментар и въпросът за двустранните контакти, т.е диалога с къснороманската скулптура. За тях свидетелстват многобройни паметници от различни части на византийската империя. Необичаен пример в това отношение са релефите от църквата „Св. Богородица Парагоритиса” в Арта, където е разпозната работата на скулптури от Апулия. Те се отличават с двуизмерни,

---

¹ Битката е водена между войските на Византийската империя и на селджукските турци на 26 август 1071 г. близо до Манцикерт, Армения (дн. Малазгирт, Турция). Селджуците нанасят решително поражение на Византийската империя и си проправят път за заселване в Анатолия, а византийският василевс Роман IV Диоген е пленен и скоро след това детрониран.

схематизирани зооморфни мотиви и линейно обрамчване на драперията на саркофага на св. Теодора, майката на император Никифор I Геник, поставен в църквата около 1296 г., където същата е канонизирана [Čvetković, B. 1994, p. 103–113; Eastmond, A. 2004, p. 64–65; Melvani, N. 2013, p. 139].

Каменорезната пластика на Студеница и Дечани е също свързана с къснороманската скулптура, а паметниците в Моравска Сърбия от втората половина на XIV в. са резултат от смесица на къснороманска фигурална скулптура и т.нар. „македонски прием“ в изпълнение на релефите с мазилка [Maglovski, J. 1989, p. 193–224; Maksimović, 1971; Maksimović, 1983, p. 181–190]. Тук водещи примери са църквите в Раваница и Каленич, където наред с романската скулптура са разпознати характерните белези на каменните релефи от църквата „Св. София“ в Охрид. Специално трябва да се отбележи и една от върховите фази в развитието на къснороманската фигурална скулптура, отразяваща работата на константинополско ателие, функционирало в края на XIII – началото на XIV в. [Belting, H. 1972, p. 63–100]. Неговият стилос почерк възбужда естетическите критерии на класическата скулптура от древността.

Много малко скулптурни творби или детайли от тях са запазени за проучване от столицата и по-значителните градове на византийската империя. При военни интервенции и завладяване на чужди земи, обект за плякосване и унищожение най-напред са големите градове и столицата. По тази причина често се случва да бъдат открити добре запазени образци на изкуството в по-незначителни и периферни градове и крепости, отколкото в големите градски центрове. Такава например е ситуацията с византийската столица, както и с българската столица Търново.

За да се очертае пътят, по който се развива къснороманската скулптура, трябва преди всичко да се вземе под внимание развитието по това време на византийската архитектура и изкуство. Изследователите разграничават най-общо три основни етапа в къснороманската скулптура. Първата фаза е свързана с т.нар. реставрация на Палеолозите (1261–1282), т.е. с възстановяване на византийската власт в Константинопол. Втората фаза обхваща времето от 1282 докъм 1316 г. В този период се забелязва своеобразно обновление на интереса към раннохристиянските мотиви. Третата фаза продължава от 1316 до 1350 г. Могат да се обособят и още две последни фази до 1453 г. [Melvani, N. 2013, p. 85–95]. Това разделение е все пак до известна степен условно, тъй като за скулптурата няма достатъчно исторически извори, а броят на църквите със запазена *in situ* пластическа украса е много малък, за се направят генерални изводи. В този смисъл въпросът за класификацията и разволя на къснороманската скулптура е необичайно сложен, а решаването му поставя на изпитание всяко категорично заключение. Н. Мелвани, един от най-новите изследователите на византийската скулптура от късния период, прави изключително сполучливо заключение за нейното развитие, като казва, че това е „краткотраен феномен, който е подготвен и утвърден в рамките на един век“ [Melvani, N. 2013, p. 155].

Не на последно място трябва да отдадем необходимото внимание на поколенията учени, които през целия XX в. са посветили своите изследвания на различни проблеми, свързани с развитието на техниката и иконографията на византийската скулптура, на майстори и ателиета, както и на изясняване на технологията, материалите за работа и тяхната доставка. Не могат да не се споменат обобщителните трудове, корпуси, каталози и публикации на големи византийски комплекси, създадени в първата половина на XX в и свързани с имената на Г. Мийе, Г. Мендел, А. Орландос, А. Ксингопулос и Г. Сотирiu [Millet, G. 1910; Mendel, G. 1914; Орландос, Н. 1935 а, σ. 5–40; Орландос, А. 1935 б, σ. 152–160; Орландос, А. 1936 а, σ. 161–171; Орландос, А. 1936 б, σ. 105–115; Орландос, А. 1963; Ξυγγοπουλος, Α. 1925, у. 107–121; Ξυγγοπουλος, Α. 1931, σ. 69–102; Ξυγγοπουλος, Α. 1941–52, σ. 143–166; Ξυγγοπουλος, Α. 1965; Σωτηρίου, Γ. 1926, σ. 125–138].

Втората половина на XX век се характеризира с интензивни археологически изследвания в различни зони от територията на византийската империя и особено в района на Балканите. Разкриването на нови паметници дава силен тласък в изучаването на византийската скулптура, особено от средния и късно-византийския период. Открояват се изследванията на Р. Ланге, К. Весел, А. Грабар, М. Панайотиди, Х. Белтинг, Л. Бура, Т. Пазарас, Т. Папазотос, С. Чърчич, К. Барсанти, О. Хьорт, Х. Циуми, Я. Максимович, Я. Магловски, М. Шупут, А. Ливери, А. Левентис, Л. Сафран, Ж.-П. Содини, У. Пешлов, Е. Ивисон и редица други [Lange, R. 1964; Wessel, K. 1966, p. 217–259; Grabar, A. 1976; Panayotidi, M. 1975, p. 335–355; Belting, H. 1972; Boura, L. 1977–79, p. 63–75; Boura, L. 1980; Παζαράς, Θ. 1977, σ. 23–96; Pazaras, Th. 1987, p. 161–162; Παζαράς, Θ. 1993, σ. 147–184; Παζαράς, Θ. 2001; Παπαζώτος, Θ. 1998 а; Παπαζώτος, Θ. 1998 б, σ. 509–524; Ćurčić, S. 1984, p. 175–186; Barsanti, C. 1989, p. 91–220; Hjort, O. 1979, p. 199–289; Τσιουμη, Χ. 1971, σ. 331–341; Maksimović, 1967, p. 23–35; Maksimović, 1983, p. 181–190; Maglovski, J. 1989, p. 193–224; Šuput, M. 1977, p. 36–44; Šuput, M. 1989, p. 69–75; Šuput, M. 1998, p. 161–164; Liveri, A. 1996; Λεβέντης, Α. 1997, σ. 32–33; Safran, L. 1992, p. 455–474; Sodini, J.-P. 1995, p. 289–311; Sodini, J.-P. 2002, p. 129–146; Peshlow, U. 1994, p. 275–285; Ivison, E. 1996, p. 91–106]. Все по-значително място се отделя на паметниците на византийската скулптура и каменната пластика в големите световни изложби, посветени на византийската култура и изкуство [L'art byzantine, art européen..., 1982; Splendeur de Byzance 1982; Byzantium. Faith and Power..., 2004, p. cat. nos. 35–41, 49–59; Die Welt von Byzanz..., 2004, p. kat. nos. 198–201, 315; La Bulgarie médiévale..., 1980, p. 128–134, cat. No. 238–254; Trésors d'art médiéval Bulgare..., 1988, cat. no. 58–61, 120–121; Tesori dell'arte cristiana in Bulgaria..., 2000, cat. nos. 1, 2, 18, 19, 20, 21, 56, 57, 68]. Интересът към каменорезната техника не стихва и през годините на XXI в. Преобладават изследванията с публикационен характер, но не липсват и обобщителни трудове. Тук е редно да отбележим имената на М. Андрудис, Н. Драндакис, А. Иистмънд, П. Вокотопуло, К. Вандерхайде, Н. Мелвани и др.

[Androudīs, P. 2000, p. 265–281; Androudīs, P. 2002, p. 143–168; Δρανδάκης, N. 2002; Eastmond, A. 2004; Βοκοτόπουλος, Π. 2007, p. 47–56; Vanderheyde, C. 2005; Vanderheyde, C. 2007, p. 77–112; Melvani, N. 2013].

На фона на тази картина от разнообразни публикации не може да не прави впечатление отсъствието на целенасочена линия в изследванията на паметниците на каменорезната пластика от България. Това дава сериозни основания на повечето изследователи, които работят обобщителни трудове, да не включват паметници от България, тъй като на практика липсват публикации за тях. Не е ласкава за българските изследователи уговорката, която прави К. Вандерхайде, че поради липса на публикувани примери, няма да коментира каменорезната орнаментация от регионите на България и Албания, въпреки, че „...много скулптирани елементи са открити в тези страни и ще си струва да бъдат каталогизирани” [Vanderheyde, C. 2007, p. 84]. Все пак не може въобще да се отрече интересът към скулптурните паметници от средновековна България, тъй като неголяма група археолози, изкуствоведи и архитекти, спират вниманието си на тях в монографични изследвания или в отделни публикации. Сред тях са К. Миятев, Н. Мавродинов, А. Рашенов, С. Ваклинов, М. Ваклинова и др. [Миятев, К. 1965; Мавродинов, Н. 1966, с. 59–64, обр. 55–57; Рашенов, Ал. 1930–31, с. 206–220; Рашенов, А. 1932; Ваклинов, С. 1972, с. 227–245; Ваклинова, М. 1973, с. 1–26; Ваклинова, М. 1976, с. 209–219; Ваклинова, М. 1993, с. 68–101; Ваклинова, М. 1995, с. 142–162]. В тази посока важно място заемат публикациите на Н. Ангелов, Я. Николова, В. Димова, Й. Алексиев, Ж. Чимбулева, В. Нешева и др. [Ангелов, Н. 1980; Николова, Я. 1960, с. 14–18; Николова, Я. 1972–73, с. 30–33; Димова, В. 2008; Алексиев, Й. 1988, с. 13–15; Чимбулева, Ж. 1979, с. 31–32; Нешева, В. 1984, с. 109–119], както и на едно ново поколение изкуствоведи, сред които се отличават имената на Ив. Гергова, И. Досева, А. Миланова и др. [Гергова, И. 1993, с. 13–15; Dosseva, I. 2012; Миланова, А. 2000, 399–410; Milanova, A. 2008, p. 163–181; Миланова, А. 2010, с. 179–194; Миланова, А. 2015 а, с. 717–741; Миланова, А. 2010 б, с. 479–490; Миланова, А. 2015 в, 233–246].

Някои от споменатите пропуски или празноти в публикуването и популяризирането на каменната пластика провокират към събиране, систематизиране и включване в научно обръщение на известните и новооткрити каменни релефи както от българската столица Търново, така и от други градски центрове на Второто българско царство (1185–1393). Целта е преди всичко да се класифицира и каталогизира скулптурният материал, с което ще се разширят възможностите за изследване на развитието на каменната пластика в България през средновековието. Това ще доведе до по-сигурно определяне (атрибутиране) на работата както на местните ателиета, така и на постъпването на византийска столична и провинциална продукция, или на такава, свързана с изявени центрове в Западна Европа. В този смисъл теоретичният аспект на разглежданата проблематика може да бъде използван при работа и обработка на конкретния материал.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Алексиев, Й. 1985 – Й. Алексиев. Каменоделство и каменна пластика. – В: Сб. Културата на средновековния Търнов, 1985, 94–107. [Y. Aleksiev. Kamenodelstvo i kamenna plastika. – V: Sb. Kulturata na srednovekovnia Tarnov, 1985, 94–107.]

Алексиев, Й. 1988 – Й. Алексиев. Занаятите в Търновград (XII–XIV в.) по археологически данни. Автореферат на дисертация. София, 1988. [Y. Aleksiev. Zanayatite v Tarnovgrad (XII–XIV v.) po arheologicheski dannii. Avtoreferat na disertatsia. Sofia, 1988.]

Ангелов, Н. 1980 – Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. – В: Царевград Търнов, 3. София, 1980. [N. Angelov. Patriarsheskiyat kompleks na Tsarevets prez XII–XIV v. – V: Tsarevgrad Tarnov, 3. Sofia, 1980.]

Антонова, В. 1995 – В. Антонова. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995. [V. Antonova. Shumen i Shumenskata krepost. Shumen, 1995.]

Банк, А. 1966 – А. Банк. Византийское искусство (в собраниях Советского Союза). Москва-Ленинград, 1966. [A. Bank. Vizantiyskoe iskusstvo (v sobraniyah Sovetskogo Soyuza). Moskva-Leningrad, 1966.]

Божилев, И. 1985 – И. Божилев. Фамилията на Асеневици. Генеалогия и просопография. София, 1985. [I. Bozhilov. Familiyata na Asenevtsi. Genealogia i prosopografia. Sofia, 1985.]

Божилев, И. 2011 – И. Божилев. Византийския свят. София, 2011. [I. Bozhilov. Vizantiyskia svyat. Sofia, 2011.]

Божилев, И. 2014 – И. Божилев. Българското общество през четиринадесети век. Пловдив, 2014. [I. Bozhilov. Bylgarskoto obshtestvo prez chetirinadeseti vek. Plovdiv, 2014.]

Ваклинов, С. 1972 – С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. София, 1972. [S. Vaklinov. Formirane na starobalgarskata kultura. Sofia, 1972.]

Ваклинова, М. 1973 – М. Ваклинова. Каменна декоративна пластика от ранновизантийската епоха в България (V – VI в.). Автореферат на дисертация. София, 1973. [M. Vaklinova. Kamenna dekorativna plastika ot rannovizantiyskata epoha v Bulgaria (V–VI v.). Avtoreferat na disertatsia. Sofia, 1973.]

Ваклинова, М. 1976 – М. Ваклинова. Канелюрата в преславската декорация. – В: Сб. Преслав, 2 (София) 1976, 209–219. [M. Vaklinova. Kanelyurata v preslavskata dekoratsia. – V: Sb. Preslav, 2 (Sofia) 1976, 209–219.]

Ваклинова, М. 1993 – М. Ваклинова. Материали и производство на преславската каменна пластика. – В: Сб. Преслав, 5 (София) 1993, 68–101. [M. Vaklinova. Materiali i proizvodstvo na preslavskata kamenna plastika. – V: Sb. Preslav, 5 (Sofia) 1993, 68–101.]

Ваклинова, М. 1995 – М. Ваклинова. Някои особености на скулптурно-декоративната практика във Велики Преслав през IX–X в. – В: Древнерусское искусство. Балканы, Русь. Санкт-Петербург, 1995, 142–162. [M. Vaklinova. Nyakoi osobenosti na skulpturno-dekorativnata praktika vav Veliki Preslav prez IX–X v. – V: Drevnerusskoe isskustvo. Balkany, Rusy. Sankt-Peterburg, 1995, 142–162.]

Василиев и др. 1973 – А. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменна пластика, София: Изд. на БАН, 1973. [A. Vasiliev i dr. Kamenna plastika, Sofia: Izd. na BAN, 1973.]

Герасимова-Томова, В. 1980 – В. Герасимова-Томова. Късногръцки надписи от Несебър (XIV–XV в.). – В: Сб. Българско средновековие. В чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. София, 1980, 197–200. [V. Gerasimova-Tomova. Kasnogratski nadpisi ot

Nesebar (XIV–XV v.). – V: Sb. Balgarsko srednovekovie. V chest na 70-godishninata na prof. Iv. Duychev. Sofia, 1980, 197–200.]

Гергова, И. 1993 – И. Гергова. Ранният български иконостас, XVI–XVIII в. София, 1993. [I. Gergova. Ranniyat balgarski ikonostas, XVI–XVIII v. Sofia, 1993.]

Гюзелев, В. 1980 – В. Гюзелев. България и Венеция през първата половина на XIV в. – В: Сб. Българско средновековие. В чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. София, 1980, 82–92. [V. Guzelev. Bulgaria i Venetsia prez parvata polovina na XIV v. – V: Sb. Balgarsko srednovekovie. V chest na 70-godishninata na prof. Iv. Duychev. Sofia, 1980, 82–92.]

Гюзелев, В. 1995 – В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век). София: Изд. „Борина”, 1995. [V. Guzelev. Ochertsy varhu istoriyata na balgarskia Severoiztok i Chernomoriето (kraя na XII – nachaloto na XV vek). Sofia: Izd. „Borina”, 1995.]

Димова, В. 2008 – В. Димова. Църквите в България през XIII–XIV в. София, 2008, 119–171. [V. Dimova. Tsarkvite v Bulgaria prez XIII–XIV v. Sofia, 2008, 119–171.]

Иванов, Д. 1985 – Д. Иванов. Надгробни паметници и погребения. – В: Средновековния Червен. 1. Цитаделата на града. София, 1985, 217–227. [D. Ivanov. Nadgrobni pametnitsi i pogrebenia. – V: Srednovekovnia Cherven. 1. Tsitadelata na grada. Sofia, 1985, 217–227.]

Кузев, А. 1981 – А. Кузев. Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. София, 1981, 293–310. [A. Kuzev. Varna. – V: Balgarski srednovekovni gradove i kreposti. I. Gradove i kreposti po Dunav i Chernomore. Sofia, 1981, 293–310.]

Мавродинов, Н. 1966 – Н. Мавродинов. Златарство и скулптура. – В: Старобългарското изкуство XI–XIII в. София, 1966, 59–64. [N. Mavrodinov. Zlatarstvo i skulptura. – V: Starobalgarskoto izkustvo XI–XIII v. Sofia, 1966, 59–64.]

Мавродинова, В. 1976 – В. Мавродинова. Култура и изкуство през време на първата българска държава. Скулптура. – В: История на българското изобразително изкуство, 1. София, 1976, 84–97. [V. Mavrodinova, V. Kultura i izkustvo prez vreme na parvata balgarska darzhava. Skulptura. – V: Istoria na balgarskoto izobrazitelno izkustvo, 1. Sofia, 1976, 84–97.]

Миланова, А. 2000 – А. Миланова. Крехката граница между символ и орнамент в зооморфната скулптура на средновековна България от средата на IX до края на XIV век (методологичен ракурс). – В: Годишник на Софийския Университет „Св. Климент Охридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, 90 (9), 2000, 399–410. [A. Milanova. Krehkata granitsa mezhdru simbol i ornament v zoomorfnata skulptura na srednovekovna Bulgaria ot sredata na IX do kraя na XIV vek (metodologichen rakurs). – V: Godishnik na Sofiyskia Universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania „Prof. Ivan Duychev“, 90 (9), 2000, 399–410.]

Миланова, А. 2010 – А. Миланова. Амвон от Созопол от края на XI – началото на XII в. (към проблема за средновизантийските амвони). – В: LAUREA in honorem Margaritae Vaklinova, книга II. София, 2010, 179–194. [A. Milanova. Amvon ot Sozopol ot kraя na XI – nachaloto na XII v. (kam problema za srednovizantiyskite amvoni). – V: LAUREA in honorem Margaritae Vaklinovae, kniga II. Sofia, 2010, 179–194.]

Миланова, А. 2015 а – А. Миланова. Скулптурната украса на базиликата „Св. Ахил“ в контекста на византийската пластика. – В: Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура. София, 2015, 717–741. [A. Milanova. Skulpturnata ukrasa na bazilikata „Sv. Ahil“ v konteksta na vizantiyskata plastika. – V:

Evropeyskiyat Yugoiztok prez vtorata polovina na X – nachaloto na XI vek. Istoria i kultura. Sofia, 2015, 717–741.]

Миланова, А. 2015 б – А. Миланова. Сюжетът „лъвско семейство“ от старо-загорските скулптирани плочи (краят на X – началото на XI в.). – В: България в европейската култура, наука, образование и религия, 1. Шумен, 2015, 479–490. [A. Milanova. Syuzhetat „lavsko semeystvo“ ot starozagorskite skulptirani plochi (krayat na X – nachaloto na XI v.). – V: Bulgaria v evropeyskata kultura, nauka, obrazovanie i religia, 1. Shumen, 2015, 479–490.]

Миланова, А. 2015 в – А. Миланова. Капители с палметни канделабри от ранновизантийския Одесос. – Добруджа, 30, 2015, 233–246. [A. Milanova. Kapiteli s palmetni kandelabri ot rannovizantiyskia Odesos. – Dobrudzha, 30, 2015, 233–246.]

Миятев, К. 1965 – К. Миятев. Архитектурата в Средновековна България. София, 1965. [K. Miyatev. Arhitekturata v Srednovekovna Bulgaria. Sofia, 1965.]

Нешева, В. 1984 – В. Нешева. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. – Археология, 2–3, 1984, 109–119. [V. Nesheva. Mramoren relef na dvuglav orel ot Melnik. – Arheologia, 2–3, 1984, 109–119.]

Нешева, В. 2000 – В. Нешева. Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000. [V. Nesheva. Bogospasniyat Tsarigrad Tarnov. Dvortsoviyat ploshtad na Tsarevets i tsarkvata na Sveta Paraskeva (Petka) Tarnovska. Sofia, 2000.]

Николова, Я. 1960 – Я. Николова. Принос към средновековната българска пластика. – Археология, II, 1960, 4, 14–18. [Ya. Nikolova. Prinost kam srednovekovnata balgarska plastika. – Arheologia, II, 1960, 4, 14–18.]

Николова, Я. 1972 – 1973 – Я. Николова. Надгробната пластика в средновековния Търновград. – В: Трудове на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ (Исторически факултет), X, кн. 2, 1972–1973, 30–33. [Ya. Nikolova. Nadgrobnata plastika v srednovekovnia Tarnovgrad. – V: Trudove na VTU „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“ (Istoricheski fakultet) X, kn. 2, 1972–1973, 30–33.]

Николова, Я. 1973 – Я. Николова. Надгробната пластика в Средновековния Търновград. – В: Трудове на ВТУ, ИФ, X, 1973, кн. 2, 3–30. [Ya. Nikolova. Nadgrobnata plastika v Srednovekovnia Tarnovgrad. – Trudove na VTU, IF, X, 1973, kn. 2, 3–30.]

Овчаров, Н. 1991 – Н. Овчаров. Мраморна украса на архиепископския патриаршески палат, Дворцовата църква и малкия храм. – В: Големият царски дворец във Велики Преслав, 1. София, 1991, 52–71. [N. Ovcharov. Mramorna ukrasa na arhiepiskopskia patriarsheski palat, Dvortsovata tsarkva i malkia hram. – V: Golemiyat tsarski dvorets vav Veliki Preslav, 1. Sofia, 1991, 52–71.]

Попов, А. 1986 – А. Попов. Живопис, скулптура и художествени занаяти. – В: История на Велико Търново. София, 1986, 300–303. [A. Popov. Zhivopis, skulptura i hudozhestveni zanayati. – V: Istoria na Veliko Tarnovo. Sofia, 1986, 300–303.]

Рашев, Р. 2008 – Р. Рашев. Българската езическа култура VII–IX в. София, 2008. [R. Rashev. Balgarskata ezicheska kultura VII–IX v. Sofia, 2008.]

Рашенов, А. 1930 – 31 – А. Рашенов. Българската школа във византийски стил. – В: Известия на българския археологически институт, 6, 1930–1931, 206–220. [A. Rashenov. Balgarskata shkola vav vizantiyski stil. – V: Izvestia na balgarskia arheologicheski institut, 6, 1930–1931, 206–220.]

Рашенов, А. 1932 – А. Рашенов. Месемврийските църкви. София, 1932. [Rashenov, A. Mesemvriyskite tsarkvi. Sofia, 1932.]

Силяновска, Т. 1976 – Т. Силяновска. Скулптура. – В: История на българското изобразително изкуство. София, 1976, 199–209. [T. Silyanovska. Skulptura. – V: Istoria na balgarskoto izobrazitelno izkustvo. Sofia, 1976, 199–209.]

Сырку, П. 1898 – П. Сырку. Старинная Чепинская крепость и два византийские рельефа из Чепина (в Болгарии). – В: Византийский временник, V, 1898, вып. 4, 603–617. [P. Syrku. Starinnaya Chepinskaya kreposty i dva vizantiyskie relefa iz Chepina (v Bolgarii). – V: Vizantiyskiy vremennik, V, 1898, вып. 4, 603–617.]

Хаджиев, К. 2000 – К. Хаджиев. Надпис с името на св. Параскева от Дворцовата църква в Търново. – В: Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000, 228–231. [K. Hadzhiev. Nadpis s imeto na sv. Paraskeva ot Dvortsovata tsarkva v Tarnovo. – V: Bogospasniyat Tsarigrad Tarnov. Dvortsoviyat ploshtad na Tsarevets i tsarkvata na Sveta Paraskeva (Petka) Tarnovska. Sofia, 2000, 228–231.]

Чанева-Дечевска, Н. 1988 – Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България XI–XIV в. София, 1988. [N. Chaneva-Dechevska. Tsarkovnatata arhitektura v Bulgaria XI–XIV v. Sofia, 1988.]

Чимбулева, Ж. 1979 – Ж. Чимбулева. Средновековен релеф от Несебър. – Музеи и паметници на културата, кн. 2, 1979, 31–32. [Zh. Chimbuleva. Srednovekoven relef ot Nesebar. – Muzei i pametnitsi na kulturata, kn. 2, 1979, 3–32.]

Androudīs, P. 2000 – P. Androudīs. À propos des motifs d'allure orientale du sarcophage d'A. Maliasenè. – Βυζαντικά, 20, 2000, 265–281.

Androudīs, P. 2002 – P. Androudīs. Sur les fragments d'une chaire épiscopale byzantine à Episcopi (Anò Volos). – Βυζαντικά, 22, 2002, 143–168.

Barsanti, C. 1989 – C. Barsanti. L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV – VI secolo. – Rivista dell'Istituto nazionale d'archeologia e storia dell'arte, 12, 1989, 91–220.

Belting, H. 1972 – H. Belting. Zur Sculptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel. – Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst, Ser. 3, 23, 1972, 63–100.

Boura, L. 1977–1979 – L. Boura. Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece. – Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, 9, 1977–1979, 63–75.

Byzantium... 2004 – Byzantium. Faith and Power (1261–1557). Ed. H. Evans. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2004.

Čurčić, S. 1984 – S. Čurčić. Medieval Royal Tombs in the Balkans. – Greek Orthodox Theological Review, 29, 1984, 175–186.

Čurčić, S. 2010 – S. Čurčić. Architecture in the Balkans. London, 2010.

Čvetković, B. 1994 – B. Čvetković. The Investiture Relief in Arta, Epiros. – V: Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, 23, 1994, 103–113.

Die Welt von Byzanz... 2004 – Die Welt von Byzanz. Europas Östliches Erbe. Ed. L. Wasmer. Bavarian State Archaeological Collection – Museum of Ancient and Early History. Munich, 2004.

Dosseva, I. 2012 – I. Dosseva. Early Byzantine and Medieval Architectural Sculpture in Sozopol. Sofia, 2012.

Eastmond, A. 2004 – A. Eastmond. Art and Identity in Thirteen Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond. Birmingham, 2004.

Grabar, A. 1976 – A. Grabar. Sculptures Byzantines du Moyen Âge II: XIe–XIVe siècle. Paris, 1976.

Guzelev, V. 1984 a – V. Guzelev. I rapporti bulgaro-genovesi nei secoli XIII–XV. – In: Genova e la Bulgaria nel Medioevo. Genova, 1984, 99–111.

Guzelev, V. 1984 b – V. Guzelev. Nuovi documenti sull'attività commerciale dei Genovesi nelle terre bulgare nel secolo XIV. – In: Genova e la Bulgaria nel Medioevo. Genova, 1984, 397–426.

Guzelev, V. 1988 – V. Guzelev. Medieval Bulgaria – Byzantine Empire – Black Sea – Venice – Genoa. Villach: Verlag Baier, 1988.

Hjort, O. 1979 – O. Hjort. The Sculpture of Kariye Camii. – V: Dumbarton Oaks Papers, Vol. 33, 1979, 199–289.

Iverson, E. 1996 – E. Iverson. Latin tomb Monuments in the Levant 1204 – ca. 1450. – In: The Archaeology of Medieval Greece. Ed. P. Lock, G. Sadlers. Oxford, 1996, 91 – 106.

La Bulgarie médiévale... 1980 – La Bulgarie médiévale. Art et civilization. Paris, 1980.

Lange, R. 1964 – R. Lange. Die Byzantinische Relief ikone. Recklinghausen, 1964.

L'art byzantine... 1982 – L'art byzantine, art européen. Athènes, 1964.

Splendeur de Byzance, 1982 – Splendeur de Byzance. Ed. J. Lafontaine-Dosogne. Royal Museum of Art and History. Brussels, 1982.

Liveri, A. 1996 – A. Liveri. Die byzantinischen Steinreliefs des 13. und 14. Jahrhunderts in griechischen Raum. Athens, 1996.

Maglovski, J. 1989 – J. Maglovski. Dečanska Skulptura – program i cmisao. – In: Dečani et l'art byzantine au milieu du XIVe siècle. Belgrade, 1989, 193–224.

Maksimović, J. 1967 – J. Maksimović. La sculpture byzantine du XIIIe siècle. – In: L'art byzantine du XIIIe siècle. Symposium de Spoločani, 1965. Belgrade, 1967, 23–35.

Maksimović, J. 1971 – J. Maksimović. Srpska srednjovekovna skulptura. Novi Sad, 1971.

Maksimović, J. 1983 – J. Maksimović. Moravska skulptura. – In: L'école de la Morava et son temps: Symposium de Résava, 1968. Ed. V. Djurić. Belgrade, 1983, 181–190.

Melvani, N. 2013 – N. Melvani. Late Byzantine Sculpture. Brepols Publishers, 2013.

Mendel, G. 1914 – G. Mendel. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, vol 2. Istanbul, 1914.

Milanova, A. 2008 – A. Milanova. La production d'un atelier de sculpture byzantine en Bulgarie à la fin du Xe ou au début du XIe siècle. – In: La sculpture byzantine VIIe – XIIe siècles. Actes du colloque international, Athènes, 6–8 septembre 2000 [Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément 49], 2008, 163–181.

Millet, G. 1910 – G. Millet. Monuments Byzantins de Mistra. Paris, 1910.

Panayotidi, M. 1975 – M. Panayotídi. Les églises de Geraki et de Monemvasia. – Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 26, 1975, 335–355.

Pazaras, T. 1987 – T. Pazaras. Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of 13th and the Beginning of the 14th Century. – In: L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des Rapports du IVe colloque Serbo-Grec. Belgrade (1985) 1987, 159–182.

Peshlow, U. 1994 – U. Peshlow. Konsantinopel. Reliefskulptur im Kirchenraum. – In: Studien zur Geschichte der europäischen Skulptur im 12./13. Jahrhundert, ed. H. Beck, H. Hengevoss, K. Dürkop. Frankfurt, 1994, 275–285.

Safran, L. 1992 – L. Safran. Exploring Artistic Links between Epiros and Apulia in the Thirteenth Century: the Problem of Sculpture and Wall-Painting. – In: Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Arta, 1992, 455–474.

Sinos, S. 1985 – S. Sinos. Die Klosterkirche der Kosmosoteria in Bera (Vira). – Byzantinisches Archiv, 16. München, 1985, 93, 97–100.

Sodini, J.-P. 1995 – J.-P. Sodini. La sculpture médio-byzantine, le marbre en ersatz et telqu'en lui-même. – In: Constantinople and its Hinterland. Cambridge, 1995, 289–311.

Sodini, J.-P. 2002 – J.-P. Sodini. Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries. – In: The Economic History of Byzantium. Ed. A. Laiou. Washington, D. C. 2002, 129–146.

Šuput, M. 1977 – M. Šuput. Les reliefs byzantins remplis de pâte colorée des XIIIe et XIVe siècles. – Zograf, 7, 1977, 36–44.

Šuput, M. 1989 – M. Šuput. Vizantijska skulptura iz sredine XIV veka. – In: Dečani et l'art byzantine au milieu du XIVe siècle, ed. V. Djurjæ. Belgrade, 1989, 69–75.

Šuput, M. 1998 – M. Šuput. Architectural Decoration of King Milutin's Church. – In: Hilandar Monastery. Belgrade, 1998, 161–164.

Tesori dell'arte cristiana... 2000 – Tesori dell'arte cristiana in Bulgaria. Sofia, 2000.

Trésors d'art médiéval Bulgare... 1988 – Trésors d'art médiéval Bulgare VIIe–XIVe siècle. Genève, 1988.

Vanderheyde, C. 2005 – C. Vanderheyde. La sculpture architectural byzantine dans le theme de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle: Épire, Étolie-Acarmanie et Sud de l'Albanie. Supplément au Bulletin de Correspondance Hellénique, 45. Athènes, 2005, 83–87.

Vanderheyde, C. 2007 – C. Vanderheyde. The Carved Decoration of Middle and Late Byzantine Temples. – In: Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte, 5. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2007, 77–112.

Wessel, K. 1966 – K. Wessel. Byzantinische Plastik aus der Palaiologischen Periode. – Byzantion, 36, 1966, 217–259.

Βοκοτόπουλος, Ο. 2007 – Ο. Βοκοτόπουλος. Η τέχνη στην Ήπειρο τον εκο αιώνα. – In: Η Βυζαντινή Τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η την Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της. Αθήνα, 2007, 47–56.

Δρανδάκης, Ν. 2002 – Ν. Δρανδάκης. Βυζαντινά Γλυπτά της Μάνης. Αθήνα, 2002.

Λεβέντης, Α. 1997 – Α. Λεβέντης. Οι μαρμάρινες εικόνες και το τέμπλο της Παλαιάς Μητρόπολης Σερρών. – In: Δέκατο έβδομο συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Athens, 1997, 32–33.

Μπούρα, Α. 1980 – Α. Μπούρα. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά. Αθήνα, 1980.

Μπούρας, Χ., Μπούρα, Α. 2002 – Χ. Μπούρας, Α. Μπούρα. Η έλλαδική ναοδοία κατά του εθο αιώνα. Αθήνα, 2002, 291–295.

Ξυγγοπουλος, Α. 1925 – Α. Ξυγγοπουλος. Το ανάγλυφον της Επισκοπής Βόλου. – Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, 2, 1925, 107–121.

Ξυγγοπουλος, Α. 1931 – Α. Ξυγγοπουλος. Φραγκοβυζαντινά γλυπτά εν Αθήναις. – Αρχαιολογική Εφημερίς, 1931, 69–102.

Ξυγγοπουλος, Α. 1941 – 52 – Α. Ξυγγοπουλος. Ανάγλυφον του Οσίου Δαβίδ του εν Θεσσαλονίκη, Μακεδονικά 2, 1941–52, 143–166.

Ξυγγοπουλος, Α. 1965 – Α. Ξυγγοπουλος. Έρευνα εις τα Βυζαντινά Μνημεία των Σερρών. Θεσσαλονίκη, 1965.

Ορλανδος, Α. 1935 a – Α. Ορλανδος. Η Πόρτα-Παναγιά της Θεσσαλίας. – Αρχεϊόν των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, 1, 1935, 5–40.

Ορλανδος, Α. 1935 β – Α. Ορλανδος. Η ορθομαρμάρωση του εν Μυστρά ναού της Οδηγητριάς (Αφεντικού). – Αρχεϊόν των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, 1, 1935, 152–160.

Ορλανδος, Α. 1936 a – Α. Ορλανδος. Βυζαντινά γλυπτά της Άρτης. – Αρχεϊόν των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, 2, 1936, 161–171.

Ορλανδος, Α. 1936 β – Α. Ορλανδος. Ο τάφος της Άγίος Θεοδώρας. – Αρχεϊόν των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, 2, 1936, 105–115.

Ορλανδος, Α. 1963 – Α. Ορλανδος. Η Παρηγορήτισσα της Άρτης. Αθήνα, 1963.

Παζαράς, Θ. 1977 – Θ. Παζαράς. Κατάλογος χριστιανικών ανάγλυφον πλακών εκ Θεσσαλονίκης με ζωομόρφους παραστάσεις, Βυζαντινά, 9, 1977, 23–96.

Παζαράς, Θ. 1993 – Θ. Παζαράς. Τα ανάγλυφα θυρώματα του καθολικού της μονής Χελανδαρίου και η σχέση τους με την παλαιολόγεια γλυπτική του βορειοελλαδικού χώρου. – In: Πολιτιστική Κληρονομιά και Αρχιτεκτονική Παράδοση στη Χαλκιδική και το Άγιο Όρος. Θεσσαλονίκη, 1993, 147–184.

Παζαράς, Θ. 2001 – Θ. Παζαράς. Τα Βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου. Θεσσαλονίκη, 2001.

Παπαζώτος, Θ. 1998 a – Θ. Παπαζώτος. Η Βέροια και οι Ναοί της 11^{ος} – 18^{ος} αι. Αθήνα, 1998.

Παπαζώτος, Θ. 1998 β – Θ. Παπαζώτος. Η λεκάνη αγιασμού του Καθολικού του Προδρόμου και συναφή παραδείγματα από τη Μακεδονία. – In: Οι Σέρρες και η Περιοχή τους από την Αρχαία στη Μεταβυζαντινή Κοινωνία. Σερρες, 1998, 509–524.

Σωτηρίου, Γ. 1926 – Γ. Σωτηρίου. Βυζαντινά ανάγλυφοι εικόνες. – In: Recueil d'études dédiées à la mémoire de N.-P. Kondakov. Prague, 1926, 125–138.

Τσιουμη, Χ. 1971 – Χ. Τσιουμη. Μαρμάρινη βυζαντινή επιγραφή από τη Βέροια. – Κληρονομία, 3, 1971, 331–341.